

XV–XVIII СТОЛІТТЯ

Мар'ян Хомяк

Польсько-литовський унійний проект на Констанцькому соборі

Marian Khomiak

Polish-Lithuanian Uniate project at the Council of Constance

Unions initiative early 15th c. provided the Ukrainian Church participated in the broad church forum, where discussed inter-church agreement. Until now we can not give a clear answer as to how sincere efforts were Metropolitans of Kiev and Polish and Lithuanian rulers to a combination of Catholic and Orthodox Churches. Confronting the Kingdom of Poland and Lithuanian principalities of the Teutonic Order allows us to consider the uniate initiatives and projects from a different angle.

Keywords: Union, Council of Constance, Jagiello, Vytautas, Gregory Tsamblak

Унійні ініціативи початку XV ст. забезпечили Українській Церкві участь у найширших церковних форумах, де обговорювались питання міжцерковного порозуміння. До сьогодні ми не можемо дати однозначної відповіді щодо того, наскільки щирими були намагання київських митрополитів та польських і литовських володарів до поєднання Католицької та Православної Церков. Проти-стояння Польського королівства і Литовського князівства з Тевтонським орденом дозволяє розглянути унійні ініціативи та проекти під іншим кутом зору.

Ключові слова: унія, Констанцький собор, Ягайло, Вітовт, Григорій Цамблак

Церковні унії першої половини XV ст. – явище в історії України унікальне, особливо з огляду на те, що унійний процес фактично не переривався протягом цього періоду. В українській історіографії даному питанню присвячено чимало праць: майже в усіх стверджено позитивну роль спроб церковного об'єднання. Огляд спеціальної літератури, присвяченої даній проблематиці, вимагає окремої статті. Тут зазначимо, що літературу предмета можна оглянути в синтезах І. Мончака¹ та М. Чубатого². Із сучасних дослідників заслуговує на увагу дослідження В. Любашенко³. Особливу увагу справедливо приді-

ляють Ферраро-Флорентійському собору та явищу, яке в історіографії отримало назву постфлорентійського екуменізму⁴. Уніїні ініціативи, що з меншим чи більшим успіхом втілювалися в життя стараннями київських митрополитів Кипріяна та Григорія Цамблака, в сучасній українській історіографії досліджені дещо менше⁵. І якщо проблема участі в них київського митрополита, польського короля, литовського князя чи патріарха була і залишається об'єктом прискіпливої уваги, то контекст польського-орденського протистояння потребує більш ґрунтовного огляду. У пропонованій статті ми спробуємо подивитись на місію Григорія Цамблака крізь призму означеного протистояння і наголосити, що унії, втілювані у життя з ініціативи Владислава Ягайла, були в першу чергу політичними містифікаціями, за якими видно спробу не допустити розгортання діяльності Тевтонського ордену на литовсько-руських землях.

Політичні заходи Ягайла прослідковуються крізь концепт колонізації Галицької Русі: йдеться про дослідження І. Шевченка і його польський та литовський *Drang nach Osten*⁶. Якщо додати постійний інтерес Східного Європою зі сторони Тевтонського Ордену, то ми отримуємо принаймні «потрійний» *Drang nach Osten*. Крізь цю призму Православна Церква стає інструментом протистояння. У такому ключі зрозумілими стають уніїні ініціативи першої половини XV ст.

Боротьба за Церкву простежується насамперед між Литвою і Московією за право висувати власного кандидата у митрополити, котрого затверджував константинопольський патріарх. Вона відбувалася уже з часів Гедиміна (1316–1341). Адже лише поставивши свого власного кандидата на митрополічу кафедру, можна було об'єднати у межах Литовського князівства православну церкву і підпорядкувати її виключно великому князеві. Отже, церква стала б знаряддям для інтеграції руських земель у Литовську державу⁷. З часом протистояння істотно вплинуло на ситуацію у Київській митрополії, що дозволило М. Чубатому ствердити, що на початку XV ст. Київська митрополія (дослідник називає її «московсько-київською»), очолювана Фотієм, виглядала «цілком штучним витвором, що втримувався тільки візантійськими патріархами»⁸. По смерті Кипріяна (1406 р.) литовський князь намагався поставити на Київську митрополію свого ставленника – полоцького єпископа Теодозія, котрого, однак, не затвердили у Константинополі. Ці дії Вітовта

слід розуміти як спробу поставлення осібного митрополита, мабуть, у згоді з Ягайлом. Такий ієрарх міг би забезпечити виконання тих унійних проєктів, котрі були задумані за Кипріяна. Адже процес переговорів про об'єднання церков не переривався. Так, у 1409 р. відбувався Пізанський собор, де серед іншого йшлося і про унію церков. А в 1414 р. розпочався собор у Констанці, на котрому Тевтонський орден звинуватив Ягайла у тому, що він буцімто сприяє схизматикам і поганам⁹.

Тевтонський орден постійно створював неприємності польському королеві і загрожував Литовському князівству, більшість населення якого була православною за віросповіданням. У цьому світлі зрозуміло, чому польські і литовські правителі так активно сприяли порозумінню між церквами. У 1415 р. від імені Ягайла програму церковної унії виголосив познанський єпископ Андрій Ласкарі. Йшлося не про об'єднання двох церков, а про приєднання Східної до Західної. Ягайло і Вітовт активно шукали підтримки у соборі, адресуючи його делегатам листи, у котрих засвідчували готовність до приєднання «схизматиків» у лоно католицької церкви, обіцяли сприяти місіям папських легатів у своїх володіннях та стверджували недопущення у своїх землях гуситської пропаганди. Апостольська столиця відреагувала на ці ініціативи: Ягайло і Вітовт удостоїлися звань генералів-вікаріїв Католицької Церкви для Новгород-да і Пскова¹⁰. Ці звання, звичайно, давали обом володарям дуже мало. Польща розраховувала на підтримку пізанського папи Іоанна XXIII, але коли той покинув Констанцу, то вся влада опинилася у руках собору. А тому декрети, відповідно до яких Ягайло і Вітовт ставали папськими вікаріями у масткових справах, втратили свою силу¹¹.

Сам факт обрання на соборі у Новгородку «свого» митрополита – болгарина Григорія Цамблака мав свідчити про те, що Ягайло з Вітовтом готують черговий проєкт унії. Ясна річ, що Цамблак був готовим до своєї нової місії, фіналом котрої мала б стати участь руської делегації на соборі у Констанці. Так чи так, а Констанцький собор був першим масштабним заходом щодо реалізації уже давно намічених планів церковної (і політичної) унії з Заходом¹².

Посольство Григорія Цамблака на Констанцький собор було доволі чисельним, а також різноманітним за соціальним становищем і походженням його представників. Воно налічувало близько 300 осіб, в основному – русинів, проте були присутніми також волохи і татари¹³.

М. Грушевський припускав, що велика делегація митрополита Цамблака «була умисно і штучно складена», щоби створити враження про масштабність унійної акції в Східній Європі¹⁴. Характерною рисою собору було те, що на нього прибували делегації і від світських правителів. Про це збереглися свідчення в «Хроніці» Ульріха фон Рігенталя, зокрема про «високородовитого шляхетного князя Червоної Русі», яким міг бути, на переконання Л. Войтовича, лише Федір Данилович Острозький¹⁵.

У Констанцу руська делегація прибула 19 лютого 1418 р.¹⁶ Посольством Цамблака на Соборі опікувався кардинал Філіатрес¹⁷. На той час найголовніші питання, винесені на обговорення собору, були уже розглянуті. Собор у Констанці підходив до своєї прикінцевої частини, яка мала більше внутрішньоцерковний характер¹⁸. На собор вирушив також Теодор Хрисоверг, котрий мав вести переговори з Апостольською столицею від імені візантійських церков. Очевидно, він був противником автономістських прагнень київських архієреїв та їх покровителів. У Візантії були певні щодо цього побоювання, адже патріарх не визнав Цамблака митрополитом. Хрисоверг мав розмову з королем Ягайлом, котрий також доручив йому вести переговори про об'єднання церков¹⁹.

Серед іншого, поїздка митрополита Цамблака на Констанцький собор 1418 р. була частиною складної політичної гри, яку вів у цей період князь Вітовт, намагаючись провадити самостійну політику, при цьому зберігаючи бодай позірний пієтет до польського короля²⁰. Ягайло, ясна річ, мав на меті також політичні цілі, а не релігійні: йому важливо було позбутися присутності недружнього для Польського королівства Тевтонського ордену²¹. Треба погодитися з М. Чубатим про те, що Ягайлу йшлося про політичний капітал, аж ніяк не про реальне поєднання церков²². Отож, ініціатива з унією, як і чисельність делегації мали підкреслювати безпідставність політики Ордену щодо Польського королівства і Литви.

Очевидно, на Соборі превалювали німецькі впливи. Зокрема, його учасники ухвалили рішення оновити привілей папи Гонорія III (з 15 грудня 1220 р.), який вважався Тевтонським орденом канонічною основою його поселення над Балтійським морем. Отож, на Соборі тим самим було стверджено, що території, що примикають до границь Ордену, зокрема литовська Жмудь, не наведені у християнство, а на сході в межах володінь Великого князівства Литовського проживають

схизматики, яких треба християнізувати. Місія Хризоверга мала показати, що справу навернення литовської Жмуди беруть на себе польські домініканські місії, а чисельність делегації Григорія Цамблака – це свідчення того, що окрема німецька місійна опіка є зайвою²³.

Протягом 1417–1418 рр. домініканці німецького походження пробували виокремити зі складу Польської провінції 14 монастирів (з теренів Силезії, Пруссії та Помор'я) та утворити нову провінцію – «Нижня Тевтонія». Германофільські настрої в середовищі чернечих орденів посилювалися в міру загострення протистояння між Польським королівством і Тевтонським орденом. Тому Владислав Ягайло активно підтримував домініканців польського походження, щоби вберегти провінцію від поділу. В результаті розкольніцькі дії ченців пруських монастирів були засуджені керівництвом домініканського ордену, а їх лідер – Ніколаус Баєр – був ув'язнений²⁴.

У 1417 р. професор Краківського університету домініканець Йоганн Фалькенберг за гроші магістра Ордену написав антипольський політичний трактат «Сатира», у якому звучав заклик до хрестового походу проти Польського королівства та вбивства її короля Владислава Ягайла. Твір викликав обурення польського короля, що мало результатом скандал на Констанцькому соборі. Йоганн Фалькенберг був покараний на підставі орденського статуту ув'язненням, як єретик. Правда, дещо згодом папа Мартин V, всупереч протестам польського духовенства, наказав ченця відпустити, а покарання обмежити лише знищенням єретичного твору²⁵.

Численну руську делегацію у Констанці урочисто зустрів імператор Сигізмунд I Люксембурзький²⁶. До зали, де засідав папа Мартин V, Григорій Цамблук увійшов у супроводі гнєзненського архієпископа Миколая Тромби і полоцького єпископа Якуба з Курдванова. Перекладачем у переговорах був магістр теології Маврицій (Маржик) Рвачка – професор Празького університету, відомий як рішучий противник Яна Гуса²⁷.

Цамблук справив дуже хороше враження про себе на Констанцькому соборі, передусім тим, що зумів добре виконати побажання своїх покровителів²⁸. Дослідники стверджують, що, ймовірно, трактування унії самим Цамблаком стало прикрою несподіванкою для католицько-

го духовенства. Останні мали впевненість, що київський митрополит на соборі остаточно порве з Константинополем, оскільки прибув сюди як анафемований ієрарх. Сподівання виявилися неоправданими і переговори заходили у глухий кут, а у березні 1418 р. і узагалі були зняті з денного порядку соборних засідань²⁹.

Симпатії Цамблака за чи проти унії досі залишаються темою суперечок. Якщо А. Іщак був переконаний, що немає жодних підстав, щоби сумніватися у прихильності Цамблака до унії з Католицькою церквою³⁰, то В. Любашенко³¹ та Н. Донченко³² звертають увагу на антикатолицькі твори митрополита. У Констанці, ймовірно, відбулося примирення митрополита Цамблака с константинопольським патріархом, в підтвердження чого – присутність на православному богослуженні у Констанці, яке очолював «неканонічний» митрополит Цамблак, послів візантійського імператора³³. Також відомо, що по смерті Григорія Цамблака (приблизно зима 1419 р.) майбутній київський митрополит Гарасим (який у 1415 р., будучи єпископом Володимиро-Волинським, голосував у Новгородку за Цамблака) перебував у Константинополі, що свідчить про відновлення відносин між патріархією та литовськими єпископами, які було ненадовго перервано одразу по обранні Цамблака митрополитом³⁴.

Видається, що Київська митрополія не ставила рішення щодо унії залежно від позиції Константинопольського патріарха, хоча останній із зрозумілих причин демонстрував заангажованість у справу об'єднання. І. Мончак стверджував, що проти Київської митрополії зіграло те, що уявлення Західної Європи про східноєвропейські землі було відчутно поверховим. Латиняни виявилися не готовими говорити про унію на засадах автономії Київської церкви. Більшість отців собору (а також представники Тевтонського ордену) висловлювалися за унію в латинському обряді³⁵.

Не до кінця зрозуміла позиція польського короля. Унія у баченні Ягайла, як переконував І. Мончак, мала б мати виключно латинський обрядовий характер. Втім польський король прагнув укласти унію незалежно від тієї позиції, котру займе Константинополь. Так, у листі з 25 серпня 1417 р. Ягайло разом із Вітовтом наполягали на тому, щоби чимшвидше укласти з Римом унію; вони висловлювали сподівання, що греки підуть за прикладом Київської митрополії³⁶. Приблизно тоді ж

польський король зумів отримати від Собору згоду на те, що русинів не будуть перехресчувати, коли вони згодяться поєднатись із Католицькою Церквою³⁷.

А. Міронович зазначає, що унія, через невизнання Цамблака митрополитом з боку константинопольського патріарха, могла бути можливою тільки у формі інкорпорації локальної руської церкви (у межах Польсько-Литовської держави) католицькою церквою³⁸. Так чи інакше, а Ягайло мав невтішний досвід дипломатичних торгів з Константинопольським патріархатом за Галицьку митрополію. А тому тут він хотів діяти незалежно від позиції патріарха, втім, не пориваючи з ним стосунки.

Руська делегація на соборі у Констанці очевидно виконала свою роль. Збереглися свідчення про те, що Тевтонський орден намагався скомпрометувати делегацію Цамблака і загалом унійну справу. Так, пруський хроніст Лінденблят записав, що духовні особи з оточення київського митрополита приватно зізнавалися, що вони були змушені їхати на собор, а про унію не хочуть і чути. Також є записи, що сам Цамблук, скомпрометований, змушений був утекти з Констанци, а його місія загалом стала «соромом для поляків». М. Чубатий справедливо вважає ці свідчення вигадками. Цамблук перебував на Соборі два місяці, беручи участь у богослуженнях. Крім цього, хроніка Ріхенталя не подає жодних звісток про провал місії³⁹.

Наприкінці квітня митрополит розпустив свою делегацію, а сам із шістьма монахами вибрався додому через Краків. У Кракові з 1-го по 5-те травня митрополит гостював при королівському дворі, про що залишилися дані у записках двірського економа⁴⁰.

Григорій Цамблук зник з політичної арени в 1420 р. У травні 1418 р. він перебував у Кракові, але до Києва, мабуть, уже не відправився, принаймні, не у статусі митрополита⁴¹. М. Борисов пов'язує це зі змінами у політичному курсі князя Вітовта. Останній визнав права митрополита Фотія на території, що належали Литовській державі⁴².

Достеменно невідомо, які надії покладалися на вирішення питання об'єднання церков на соборі у Констанці, проте унійна проблематика і надалі виступала наріжним каменем у політиці східноєвропейських правителів. Польсько-литовсько-орденський контекст дозволяє зрозуміти масштаб і реальні наміри унійних ініціатив, у які була ангажована Українська Церква. Це питання, однак, потребує подальших досліджень

і виявлення нових фактів, котрі б допомогли краще зрозуміти тогочасні політичні реалії у Центрально-Східній Європі.

- ¹ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві. Унійна ідея в помісній еклезіяльній традиції. – Львів, 2012.
- ² Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні (1353-1458). – Рим; Нью-Йорк, 1976. – Т. II. – Ч. 1.
- ³ Любашенко В. Галич у церковно-унійних планах Владислава Ягайла і митрополита Кипріяна // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2011. – Вип. 20.
- ⁴ Кочан Н. Флорентійська унія і Київська митрополія: до характеристики розвитку та втілення ідеї унії церков // УІЖ. – 1996. – № 1;
Gudziak B. Unia florencka a metropolia kijowska // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa / pod red. St. Stepnia. – Przemyśl, 1994. – Т. 2: Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu kulturowym i etnicznym.;
Шевченко В. Унійні рефлексії постфлорентійського двадцятиліття в церковно-релігійному житті польсько-литовсько-руського регіону // Українське релігієзнавство. – 2001. – № 17;
Паславський І. Постфлорентійський екуменізм і духовна культура України другої половини XV - початку XVI ст. // Історія релігій в Україні. Праці X-ї Міжнародної наукової конференції. – Львів, 2000. – Кн. 1.
- ⁵ Любашенко В. Польський король Владислав Ягайло і київський митрополит Кипріян: спроба церковної унії у XIV ст. // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5.
- ⁶ Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття. – Львів, 2001. – С. 121.
Про основні напрямки польської колонізаційної політики див: Хомяк М. Drang nach Osten: деякі особливості колонізаційної політики Ягеллонів на теренах Королівства Русі (кінець XIV - перша половина XV ст.) // Історична панорама. Збірник наукових статей ЧНУ. – Чернівці, 2015. – Вип. 21. – С. 7-20.
- ⁷ Гирконтас Р. Попытки церковной унии в Великом княжестве Литовском в XV в. // Славяне и их соседи. Католицизм и Православие в средние века. Сборник тезисов. – Москва, 1991. – С. 31.
- ⁸ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 111.
- ⁹ Іщак А. Унійні і автокефальні змагання на українських землях від Данила до Ізидора // Богословія. – Львів, 1923. – Т. V. – Кн. 1. – С. 32, 35.
- ¹⁰ Любашенко В. Галич у церковно-унійних планах... – С. 444.
- ¹¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 120-121.
- ¹² Афанасенко Ю. Литва и Русь в эпоху констанцского собора: первые попытки церковной унии // Працоўныя матэрыялы Трэцяга Міжнароднага Кангрэса. – 2014. – Т. 3. – С. 171.

- ¹³ Prochaska A. Król Władysław Jagiełło. – Kraków, 1908. – Т. 1. – С. 395-396.
- ¹⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т. – Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. – Київ, 1994. – С. 513.
- ¹⁵ Войтович Л. Заключительный этап борьбы за «королевство Руси» // Вестник Удмуртского университета. История и филология. – 2012. – Вып. 3. – С. 13;
Його ж. Загадковий «високородовитий шляхетний князь Червоної Русі» // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2009. – Вип. XIII. – С. 24-32.
- ¹⁶ Prochaska A. Król Władysław Jagiełło... – С. 395-396. Делегація, очолювана Цамблаком, прибула у Констанцу після чотирьох років з часу скликання собору. Ю. Афанасенко припускає, що цей час було витрачено на суперечки щодо того, на яких умовах місцеве духовенство згодилось би брати участь у соборі [Афанасенко Ю. Литва и Русь в эпоху констанцского собора... – С. 171]. Про посольство з Русі король Ягайло повідомляв папу Мартина V у листі від 1 січня 1418 р. [Див.: Барбашев А. Витовтъ. Послѣднія двадцать лѣтъ княженія. 1410-1430. – С.-Петербургъ, 1891. – С. 135]. Опис в'їзду делегації залишив учасник Собору, канонік Ульрих фон Ріхенталь. Він писав, що київський митрополит прибув, оточений князями, татарами, волохами, з полоцьким архієпископом та 9 монахами. В його оточенні були представники русинів усіх країв польсько-литовської федерації, «починаючи від Перемишля, Городка коло Львова, кінчаючи Києвом, Вільном, Смоленськом, Стародубом. Були також висланники Новгороду Великого, Бесарабії та молдаван, від хана Великої Орди». [Див.: Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 126].
- ¹⁷ Там само. – С. 126.
- ¹⁸ Великий А. З літопису Християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватікану. Т. III: XIV-XV-XVI ст. – Рим; Львів, 1999. – С. 60.
- ¹⁹ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві... – С. 151-152.
- ²⁰ Борисов Н. Русская церковь в политической борьбе XIV–XV веков. – Москва, 1986. – С. 139.
- ²¹ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві... – С. 152.
- ²² Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 104. Дослідник вважав, що присутність на Соборі Теодора Хрисоверга, грека латинського обряду, домініканина із Галати, котрий мав говорити про унію – це взагалі курйоз. Це була велика неприхована містифікація польського короля, що мала свтердити його католицьку ревність.
- ²³ Там само. – С. 120-121.
- ²⁴ Чорний М. Домініканський орден у державах Центрально-Східної Європи у XIII – першій половині XIV ст. // Його ж. Вибрані праці. – Львів, 2014. – С. 87.

- ²⁵ Там само. – С. 87-88.
- ²⁶ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві... – С. 155.
- ²⁷ Prochaska A. Król Władysław Jagiełło... – S. 396;
Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 126;
Флоровський А. Чехи и Восточные Словяне. – Прага, 1935. – С. 363.
- ²⁸ Борисов Н. Русская церковь в политической борьбе... – С. 139.
- ²⁹ Шпик І. Високоосвічені болгари – провідники церковно-інституційного та релігійно-культурного життя Русі-України (остання чверть XIV-XV ст.) // Проблеми слов'язознавства. – Львів, 2005. – Вип. 55. – С. 22.
- ³⁰ Іщак А. Уніонні і автокефальні змагання на українських землях... – Кн. 2-3. – С. 159-160.
- ³¹ Любашенко В. Галич у церковно-унійних планах... – С. 448-449.
- ³² Донченко Н. Григорий Цамблак и антилатинская полемика XIV-XV вв. // Герменевтика древнерусской литературы. – Москва, 2000. – Сб. 10. – С. 215-230.
- ³³ Афанасенко Ю. Литва и Русь в эпоху констанцкого собора... – С. 173.
- ³⁴ Успенский Б. О Герасиме, митрополите Киевском и всея Руси (1433-1435) // его же. Царь и Патриарх. Харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – Москва, 1998. – С. 416.
- ³⁵ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві... – С. 156-157.
- ³⁶ Там само. – С. 154, 155. Для Константинополя такий варіант був неприйнятний. Унія для них була аргументом у переговорах про військову допомогу проти турків. Перспектива того, що їхня унія з Апостольською столицею повторить об'єднання Католицької церкви з Київською митрополією, тобто стане не більш ніж додатком до тієї, означала, що надій на військову допомогу католицьких держав залишилося б обмаль.
- ³⁷ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 125.
- ³⁸ Mironowicz A. Unie kościelne na ziemiach polskich i ich konsekwencje // Studia Podlaskie. – Białystok, 2011. – Т. XIX. – S. 36.
- ³⁹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні... – С. 129.
- ⁴⁰ Там само. – С. 129. Див.: Rachunki dworu Jagiełły i Jadwigi // Monumenta mediae aevi historica. – Т. XV. – S. 520-521.
- ⁴¹ Мончак І. Флорентійський екуменізм у Київській церкві... – С. 157.
- ⁴² Борисов Н. Русская церковь в политической борьбе... – С. 139.